

Tadeusz Grabarczyk

PRÓBA PERIODYZACJI KULTURY WIELBARSKIEJ NA POMORZU¹

I

W dotychczasowej literaturze przedmiotu podkreślano dość wyraźną jednolitość obszaru Pomorza w ciągu całego okresu rzymskiego i to bez względu na czas i aktualnie obowiązującą dla tego terenu nazwę jednostki kulturowej². Różnice, które były sporadycznie dostrzegane, posiadały zazwyczaj etykietkę etniczną, zaś inwentarz kultury materialnej, jak i obrządek pogrzebowy były zwykle tymi czynnikami, które unifikowały wszelkie możliwe kombinacje zróżnicowania etnicznego.

Trzeba jednak wspomnieć, że już E. Blume zwracając uwagę na rozmieszczenie Burgundów, Gotów i Gepidów za podstawowe kryterium uznawał obrządek pogrzebowy³. Tym samym mamy po raz pierwszy do czynienia z wyraźnie zaznaczonymi grupami, w tym wypadku na obszarze Pomorza Wschodniego. Dla Pomorza Środkowego podziału takiego dokonał R. Wołągiewicz⁴. Badacz ten wyróżnia 4 skupiska osadnicze: drawsko-łobeskie, białogardzko-kołobrzeskie, słupsko-sławieńskie i szczecineckie, a cały obszar zajęty przez kulturę wielbarską dzieli na 7 stref zasiedlenia⁵. Strefy te posiadają niekiedy dość znaczną roz-

¹ Wiele problemów zostało przedyskutowanych z dr Krzysztofem Walentą, któremu tą drogą składam serdeczne podziękowanie.

² J. Kostrzewski, *Od mezolitu do okresu wędrówek ludów*, [w:] *Prehistoria Ziem Polskich*, Kraków 1939—1948; R. Schindler, *Die Besiedlungsgeschichte der Goten und Gepiden im unteren Weichselraum auf Grund der Tongefässe*, Leipzig 1940.

³ E. Blume, *Die germanischen Stämme und die Kulturen zwischen Oder und Passarge zur römischen Kaiserzeit*, Würzburg 1912, s. 167 i n.

⁴ R. Wołągiewicz, *Gronowo 1973 — badania na cmentarzysku kurhanowym z okresu wpływów rzymskich*, „Materiały Zachodniopomorskie” 1973, t. XIX, s. 163 i n.

⁵ Tamże, s. 163.

piętość chronologiczną, np. Ziemia Chełmińska w fazach A—D. Tak długi okres znamionował bardzo zróżnicowany inwentarz i obrządek pogrzebowy.

Celem artykułu jest wskazanie, że na obszarze kultury wielbarskiej występuje grupa stanowisk, która nie tworząc zwartego terytorium wykazuje zadziwiającą jednolitość tak w zakresie chronologii, jak też obrządku pogrzebowego oraz zestawu przedmiotów codziennego użytku, w szczególności ozdób kobiecych.

II

Intensyfikacja i co za tym idzie znaczny przyrost materiału źródłowego związanego z okresami późnolateńskim i rzymskim na północnych obszarach naszego kraju zmusiły do zmiany dotychczas istniejących ustaleń w zakresie klasyfikacji kulturowej. Kultura gocko-gepidzka, następnie wenedzka i ostatnio wschodniopomorsko-mazowiecka to widoczne kolejne etapy badań nad problematyką kulturową Pomorza. Poprzednie nazwy związane były bądź to z etnikum, bądź też z określonym terytorium i dlatego też twórca nazwy „kultura wielbarska” R. Wołągiewicz przyjął, że wszystko to, co stanowi o duchowych i zewnętrznych formach życia tego okresu znacznie różni się od kultury oksywskiej okresu późnolateńskiego⁶. Konkluzją takiego twierdzenia była próba znalezienia zespołu archeologicznego, który łączyłby wszystkie cechy charakterystyczne dla okresu rzymskiego. Wybór padł na cmentarzysko w Wielbarku⁷, które — zdaniem R. Wołągiewicza — spełniało wszelkie warunki. Dalej badacz ten słusznie wydzielił 2 fazy istnienia kultury wielbarskiej: starszą lubowidzką, związaną generalnie z Pomorzem, północną Wielkopolską⁸ i zachodnią częścią Pojezierza Mazurskiego oraz młodszą cecelską, zajmującą obszar Mazur, północnego Mazowsza, Podlasia, Polesia i Wołynia⁹. Elementami wyróżniającymi kulturę wielbarską w stosunku do starszej kultury oksywskiej są przede wszystkim gruntowne zmiany w obrządku pogrzebowym, manifestujące się pojawieniem grobów szkieletowych, kurha-

⁶ R. Wołągiewicz, *Zagadnienie stylu wczesnorzymskiego w kulturze wielbarskiej*, „Studia Archaeologica Pomeranica” 1974, przyp. 1.

⁷ O. Kleemann, *Zwei ostgermanische Kapselanhänger aus Glogau und die Verbreitung der Kapselanhänger*, „Altschlesien” 1939, t. VIII, s. 76—85; Schindler, *op. cit.*

⁸ H. Machajewski, *Kultura wielbarska a kultura przeworska w Wielkopolsce*, „Fontes Archaeologici Posnanienses” 1979/1980, t. XXVIII, s. 49—64.

⁹ Wołągiewicz, *Zagadnienie stylu...*, przyp. 1; tenże, *Kultura wielbarska (faza lubowidzka)*, [w:] *Prahistoria ziem polskich* 1981, t. V, s. 143 i n.

nów zarówno o konstrukcji kamiennej, jak i ziemnej oraz kręgów kamiennych¹⁰. Widoczny jest również znaczny wzrost upodobania do wyrobów z metali kolorowych. Za tymi zmianami idą dalsze, które powodują zanikanie wyposażania grobów w broń oraz narzędzia¹¹. Także w swej najnowszej pracy K. Jażdżewski, omawiając sytuację kulturową w początkach naszej ery, przychyliła się do twierdzenia o znacznych różnicach pomiędzy grupą czy kulturą oksywską okresu późnolateńskiego i wczesnorzymskiego. Określa on ten zespół cech w okresie rzymskim jako grupę wielbarsko-odrzańską¹². Termin „grupa” jest tu użyty dlatego, że K. Jażdżewski dostrzega związki z kulturą przeworską tego okresu, zaś przymiotnik „wielbarsko-odrzański” — jego zdaniem — znacznie poszerza ilość elementów charakterystycznych dla tej grupy. Dotyczy to w szczególności kurhanów i kręgów kamiennych.

III

Do grupy stanowisk wyróżniających się zarówno formami obrządku pogrzebowego, jak i zestawem ozdób należą: Odry, Węsiory, Gronowo, Leśno i Grzybnica. Są to cmentarzyska najlepiej rozpoznane dzięki systematycznym badaniom archeologicznym. Tylko na tych nekropolach spotyka się kręgi kamienne oraz kurhany o konstrukcji kamiennej i ziemnej¹³.

Te formy pochówka na podstawie ustaleń badających a także i nowszych opracowań dotyczących obrządku pogrzebowego¹⁴ są datowane w przedziale czasowym B₂—C₁. Oczywiście jako miejsce zebrania starszyzny kręgi kamienne mogły być użytkowane nieco dłużej¹⁵.

Obok obrządku pogrzebowego istotnym uzupełnieniem wydaje się być wspomniany wcześniej garnitur ozdób kobiecych. Wybrano do tego celu zapinki, bransolety i klamerki esowate¹⁶.

¹⁰ Tamże; K. Walenta, *Obrządek pogrzebowy na Pomorzu w okresie późnolateńskim i rzymskim*, „Archaeologia Baltica” 1980/1981, vol. V.

¹¹ Wołągiewicz, *Zagadnienie stylu...*, s. 129—130.

¹² K. Jażdżewski, *Pradzieje Europy Środkowej*, Wrocław 1981, s. 553—554.

¹³ Znane są co prawda kurhany i kręgi kamienne z innych stanowisk, publikowane w pracach R. Wołągiewicza, *Kręgi kamienne w Grzybnicy*, Koszalin 1977 i Walenty, *op. cit.*, datowanie ich nie jest jednak tak dokładne, jak wspomnianych w tekście.

¹⁴ Walenta, *op. cit.* (materiały).

¹⁵ Wołągiewicz, *Kręgi...*, s. 66—67.

¹⁶ Por. M. Sajkowska, *Próba rekonstrukcji stroju kobiecego w kulturze wielbarskiej we wczesnym okresie wpływów rzymskich*, [w:] *Problemy kultury wielbarskiej*, Słupsk 1981, diagram 1.

W grupie zapinek kapturkowych na omawianych stanowiskach występują prawie wyłącznie egzemplarze zaliczane przez O. Almgrena do tzw. serii wschodnioniemieckiej i oznaczone w katalogu nr 38—42. Pojawiają się tutaj one w rozwiniętej fazie B_{2b} i trwają poprzez fazę B_2/C_1 , bardzo rzadko występując w zespołach datowanych na fazę C_1 . Zapinki oczkowe należą do najstarszych w tej kategorii zabytków. Tu spotykamy wyłącznie egzemplarze wykonane z szerokich taśm brązowych, ozdobione 3 parami oczek (nr 57—60). Datowane są one generalnie na fazę B_2 . Sporadycznie pojawiają się w grobach pod kurhanami zapinki silnie profilowane (Gronowo, kurhan 28; Odry, kurhan 2) (nr 92—93). Należy je datować na początek fazy B_{2a} , do końca B_{2b} . Zapinki z grzebykiem na główce stanowią najbardziej liczną grupę w tej kategorii ozdób na wymienionych stanowiskach. Występują tu wyłącznie serie: 1 (nr 96—98), 8 (nr 120) i 11 (nr 124, 126, 128, 130). Zazwyczaj wykonywane one były z metali szlachetnych, często ze złotymi i srebrnymi aplikacjami. Występują one w zespołach datowanych na schyłek fazy B_2 , całą B_2/C_1 i stanowią wyposażenie przede wszystkim pochówków kobiecych. Jedynie zapinki serii 8 są starsze i spotyka się je już w fazie B_{2b} (Odry, kurhan 12). Zapinki z wysoką pochewką reprezentowane są tylko przez 1 serię (nr 192—203). Spotyka się je z zasady w pochówkach męskich, datowanych na fazę C_{1a} , która na niektórych cmentarzyskach trwa równolegle z fazą B_2/C_1 (Gronowo).

Bransolety są dwóch typów: z węzowatą główką, odmiany 2 i 3¹⁷, których początki należy datować na fazę B_{2b} , zaś koniec na B_2/C_1 , oraz wężykowate, datowane na fazę B_2/C_1 .

Wśród klamerek esowatych najczęściej spotykany jest typ B (według J. Kmiecńskiego) z zakończeniami wykonanymi w technice filigranu. W zasadzie datowane są one na fazę B_2/C_1 , ale spotyka się je również w starszych pochówkach (Węsiory, kurhan 15), datowanych na fazę B_{2b} .

Wszystkie te elementy charakteryzuje dość znaczna spójność czasowa. Sądzić należy, że najstarsze zapinki grupy IV pojawiły się w początkach fazy B_{2a} , a najmłodsze zapinki grupy VII kończą się w fazie C_1 . W tym też przedziale użytkowane były cmentarzyska z kręgami kamiennymi i kurhanami.

¹⁷ T. Grabarczyk, *Metalowe rzemiosło artystyczne na Pomorzu w okresie rzymskim*, Gdańsk 1983, s. 18—19.

IV

Wyodrębniający się zespół zabytków większego obszaru kulturowego charakteryzujący się zwartością terytorialną i czasową bywa zwykle określany jako grupa kulturowa. Przykład rozmieszczenia stanowisk z kręgami i kurhanami świadczy zarówno o niemożności wtłoczenia pewnych zjawisk w utarte już schematy, jak też o istnieniu obcego substratu kulturowego, który egzystował na obszarze zajęтым przez ludność autochtoniczną.

Wynika z tego, że grupa kulturowa nie zawsze musi się charakteryzować zwartością terytorialną; przykładem tego jest niniejsza prezentacja. Uważać należy, że podstawowym kryterium egzystencji grupy kulturowej jest wspólnota wierzeniowa. Jeżeli założymy, że kręgi kamienne i kurhany odzwierciedlają pewną wspólnotę wierzeń, to wówczas można przyjąć, że grupa odrzańska charakteryzuje się odrębnym obrządkiem pogrzebowym i określonym garniturem przedmiotów składanych do grobów. Grupa ta, obcego pochodzenia, jak słusznie uważa R. Wołągiewicz, egzystowała wśród miejscowej ludności.

V

Sumując niniejsze wywody należy spróbować określić etapy rozwoju całej kultury wielbarskiej, a w jej ramach grupy odrzańskiej.

1. I fala napływu ludności „rzymskiej” manifestuje się składaniem zmarłych w grobach szkieletowych na cmentarzyskach zarówno już wcześniej użytkowanych, jednakże bez jakiegokolwiek ciągłości tego użytkowania (wkopywanie grobów rzymskich w oksywskie — Pruszcz), jak też zakładanych na surowym korzeniu (Lubowidz, Ciepłe, Wielbark). Istnieją także nekropole, gdzie tradycje oksywskie są kontynuowane do fazy B₂ (Rządź, Gostkowo, woj. śląskie) i gdzie począwszy dopiero od tej fazy mamy pochówki „rzymskie”.

2. Na obszarze Pomorza Zachodniego i Środkowego oraz na Ziemi Chełmińskiej dochodzi do przeżywania się elementów oksywskich w ciągu fazy B₁ (Niemica, Warszkowo, Gostkowo-Folsung, Rządź) oraz pojawienia się u schyłku tej fazy zmian świadczących o przejściu już nowego stylu rzymskiego.

3. W początkach fazy B₂ kształtują się cmentarzyska z kręgami kamiennymi i kurhanami, które wchodzi na Wyżynę Kaszubską. Zwraca przy tym uwagę podobieństwo obszaru, na którym są zakładane, z Östergötlandem.

W systemie chronologii relatywnej wygląda to następująco:

B₁ — istnieją cmentarzyska oksywskie na Pomorzu Zachodnim, Środkowym, Ziemi Chełmińskiej i sporadycznie na Pomorzu Wschodnim (Rumia).

Początek B₂ — pojawiają się cmentarzyska płaskie z grobami szkieletowymi na surowym korzeniu i na wcześniejszych nekropolach oksywskich.

B₂ — pojawiają się cmentarzyska z kręgami kamiennymi i kurhanami na Wyżynie Kaszubskiej i sporadycznie w strefie Pojezierza Zachodniopomorskiego.

B₂/C₁ — nikną pochówki w kręgach kamiennych, istnieją już tylko cmentarzyska z kurhanami. Widoczna jest w obrządku znaczna przewaga grobów szkieletowych.

C₁ — zanik cmentarzysk kurhanowych.

Schyłek C₁/początek C₂ — koniec użytkowania cmentarzysk wielbarskich na Pomorzu.

Wydaje się więc, że początek kultury wielbarskiej, a tym samym i okresu rzymskiego na Pomorzu można datować nie wcześniej niż na przełom faz B₁/B₂. Dyskusyjny jest koniec okresu rzymskiego. Można by przyjąć przełom faz C₁/C₂ wraz z zanikiem kultury wielbarskiej, ale w fazach C₂ i C₃ istnieje na Pomorzu Środkowym grupa dębczyńska¹⁸, która nawiązuje już raczej do nadłabskiego kręgu kulturowego i szereg jej elementów związanych jest stylistycznie z początkami okresu wędrówek ludów.

Katedra Archeologii
Uniwersytetu Łódzkiego

Tadeusz Grabarczyk

PROBE DER PERIODISIERUNG DER WIELBARKKULTUR IN POMMERN

Der Artikel hatte zum Ziel, die Odry-Gruppe im Rahmen der Wielbarkkultur auszusondern. Die Gruppe wird, durch Auftreten der Grabhügel und Steinkreise charakterisiert. Die Datierung der Wielbarkkultur ist im Intervall B₁/B₂—C₂ enthalten.

¹⁸ K. Godłowski, *The Chronology of the Late Roman and Early Migration Periods in Central Europe*, Kraków 1970, s. 58—59.